

JERIKÓTÓL MEXIKÓIG: VÁROSOK ÉS GAZDASÁGOK A TÖRTÉNELEMBEN

*Bairoch, P. (1985) De Jéricho à Mexico:
villes et économies dans l'histoire, Paris, Gallimard, 708. o.*

A várostörténeti kutatások az 1960-as évektől példátlanul gyors fejlődésnek indultak a világon. A döntően kvantitatív adatokra alapozott urbanisztikai elemzések hamarosan háttérbe szorították a társadalomtörténeti kutatások fórumain a korábban egyeduralgódó, rurális térségek történetével foglalkozó tanulmányokat. A kutatások az 1980-as évek elejére elegendő empirikus anyagot halmoztak fel ahhoz, hogy elkészüljenek az első várostörténeti szintézisek. Az urbanizáció hosszútávú folyamatainak elemzése közül a nyolcvanas évek során az egyik legnagyobb visszhangot a genfi egyetem professzorának, Paul Bairochnak a könyve váltotta ki. A továbbiakban a svájci szerző munkájának eredményeit, és azok kritikai visszhangját kíséreljük meg áttekinteni a témaválasztás, az alkalmazott módszerek és az új eredmények szempontjából.

Bairoch munkája egyszerre kívánt az egyetemes urbanizáció történetének szintézise és a város gazdasági szerepének elemzése lenni, különböző történeti korokban és társadalmakban. Ennek megfelelően külön fejezet foglalkozott a korai civilizációk városainak történetével, az 5–18. század közötti Európa urbanizációjával, a nyugati világ városainak fejlődésével, valamint a harmadik világ városaiival. Ám a kritikusok egybehangzó véleménye szerint szerkezeti és tematikai problémákat okozott az, hogy a szerző a szintézis elkészítése során nem tudott választani a kínáló három rendező elv közül. Bairoch munkája nem tekinthető teljes értelemben egyetemes várostörténetnek — annak ellenére, hogy a szerző

szinte minden jelentős városi civilizációval foglalkozik könyvében —, hiszen ez egyetlen kötet keretében kivitelezhetetlen vállalkozás. A mű a várostörténeti kutatások eredményeinek összefoglalásaként, illetve kritikájaként sem értelmezhető, ugyanis ebben az esetben a könyv szerkezetének a várostörténeti kutatások fontosabb irányzataihoz, azok gondolatmenetéhez kellett volna igazodnia. Végül a szerző elutasította azt a lehetőséget is, hogy a várostörténet egy részproblémáját dolgozza fel, bár a könyv alcíme erre a lehetőségre utalt.

A várostörténeti kutatás adatbázisáról

A szintézis tematikai nehézségeivel ellenében, igen jól oldotta meg Bairoch a kvantitatív adatokat feldolgozó várostörténeti kutatás módszertani problémáit. A korai városi civilizációk vizsgálata során, amelyek településeinek méretéről és népességszámáról többnyire nem álltak rendelkezésre közvetlen adatok, közvetett információkat használt a szerző: így a gabonatermékek mennyiségét, az úthálózat méretét vagy a kiállított hadseregek nagyságát használta viszonyítási alapként. Könyvének középkori és újkori fejezeteiben Bairoch a Chandler—Fox statisztikai gyűjtemény adatait dolgozta fel, amelyben az angol szerzőpáros összegyűjtött minden rendelkezésre álló becslést és adatot a világ fontosabb városainak népességszámáról 1360 és 1850

között. Ez a valóban monumentális és hasznos adattár azonban néhány ponton igen hiányos. Ennek közvetlen oka egyrészt az volt, hogy a városok egy része a középkortól napjainkig nyomtalanul eltűnt (a nagyvárosok mintegy 20%-a, a kisebb városoknak pedig közel 60%-a.) Másrészt pedig az, hogy a különféle városokról készült jelenkori feldolgozások nem kellően alaposak. Ezért a Chandler—Fox gyűjtemény adatait Bairoch kiegészítette a Davis-törvény alapján végzett számításokkal. A Davis-törvény arra az újkori statisztikai adatokra alapozott megfigyelésre épül, hogy a nagyvárosok lélekszámának ismeretében meghatározható a teljes városi populáció száma. Ennek megfelelően egy ország területén, illetve egy nagy földrajzi régióban a városok száma fordított arányban áll azok méretével, ez a fordított arány pedig a kettes szorzó alapján alakul. Így például ha 80 város található a 10—20 ezer lélekszámú kategóriában, akkor 160 város van az 5—10 ezres településcsoportban. Ez a törvényszerűség azon az empirikus kutatásokból leszűrt tapasztalaton alapszik, hogy az egyes város csoportok összlélekszáma közel azonos. Így például, amennyiben az 5—10 ezres településcsoport népességszáma 300 ezer fő, akkor a 10—20 ezres város csoport lélekszáma is megközelítően ugyanennyi.

A kvantitatív várostörténeti kutatás új eredményeiről

A kvantitatív adatokra alapozott elemzések számos új, esetenként igen meglepő eredményre vezettek. Ilyen volt például a kora középkori bolgár urbanizáció kérdése. A 6—10. század közötti időszakban Bulgária két okból is eltérően fejlődött a szláv világ más területeitől. Egyrészt igen korán fejlődésnek indult a mezőgazdaság, ami lényegesen nagyobb számú városi népesség eltartását tette lehetővé

Bulgáriában, mint más szlávok által lakott területeken. Másrészt Bulgária volt az egyetlen szláv fejedelemség, amely a római birodalom egykori területén jött létre, részben átvéve annak örökségét. A bolgár városok felvirágzását a királyság 7. századi megszilárdulása tette lehetővé. A 600-as évek végén kezdődött az új főváros, Pliska építése, amelynek tervezőit klasszikus minták és bizánci példák inspirálták. 800 táján a főváros mintegy 30—40 ezer lelket számlált. A 893-ban trónra lépő Simeon cár uralkodása kezdetén áthelyeztette birodalma fővárosát Preslavba, amely hamarosan nagyvárossá fejlődött. Becslések szerint a város lakossága a 10. századra elérte a 60 ezer főt. Amennyiben ez megfelel a valóságnak, akkor 950 táján Preslav volt a keresztény Európa legnagyobb települése (nem számolva Konstantinápolyt), megelőzve a nagy itáliai kereskedővárosokat, amelyek ekkortájt még bizonyosan az 50 ezres küszöbérték alatt maradtak. Szamba véve a bolgár városokat, amelyek létalapja a levantei kereskedelem volt, igen valószínű, hogy a 10. században Bulgária volt Itália mellett a nem muzulmán Európa legurbanizáltabb területe. Ennek a virágzásnak a 972-es bizánci invázió vetett véget, amely során a kelet-római birodalom elfoglalta a bolgár királyságot, és ezzel végleg megtörte egykori riválisának hatalmát.

A késő középkor idején kialakuló világgazdasági rendszer és az európai városok kapcsolatának vizsgálatánál már lényegesen gazdagabb és megbízhatóbb adatbázisra támaszkodhatott a szerző, mint a korábbi évszázadok elemzése során. Ezeknek a fejezeteknek a Bairochra talán legjellemzőbb fejtegetése az európai városok cukorfogyasztásáról szól. Európa 1700 táján mintegy 100—120 ezer tonna mezőgazdasági terméket és ásványkincset importált a gyarmatokról, amelynek kétharmadát (70—90 ezer tonnát) önmagában a cukor tette ki. A cukor mint első számú trópusi

élelmiszer, képes volt hozzájárulni az európai városok táplálásához. 1500 körül ugyan még alig néhány száz tonnát importált Európa, ám a 16–17. század folyamán a cukor luxuscikkből viszonylag elterjedt fogyasztási cikké vált. A 16. századi Európában 1 kg cukor egy városi napszámos 30–40 napi bérével volt egyenértékű, ezzel szemben a 18. század első felében Angliában ugyanezért a mennyiségért egy segédmunkásnak mindössze egy napi bérét kellett kifizetnie. 1730 táján az egy főre eső cukorfogyasztás Európában valamivel kevesebb, mint 1 font/fő (500 gramm/fő) volt, viszont az angliai átlag már megközelítette az 5 kg/főt, a brit kereskedővárosok évenkénti fogyasztása pedig a 10–15 kg/fő érték körül mozgott. Ez utóbbiakban a cukor a minimális kalóriaszükséglet mintegy 7–9%-át fedezte. Mindent egybevéve 1700 táján mintegy 80–85 ezer tonnával több cukrot fogyasztottak Európában, mint 1500 környékén. Ez a mennyiség 1.900 kalóriával képes ellátni minden évben mintegy 480 ezer embert, ami az európai városi népesség 11%-os növekedését tette lehetővé 1500 és 1700 között (nem számolva Oroszországgal). Ez annál inkább jelentős tényező, mivel az európai mezőgazdaság terméshozzájárulása igen mérsékelt volt ebben az időszakban.

Az urbanizáció hosszútávú folyamatairól

Paul Bairoch könyvének talán legnagyobb eredménye az urbanizáció hosszútávú folyamatainak összegzése volt. A szintézis egyik legérdekesebb összefoglaló ábrája az európai városok középkori és kora újkori fejlődésével foglalkozik (1. ábra).

A 11. és még inkább a 12. századot követően a történeti források igen sok város kialakulását, illetve felvirágzását bizonyítják. Jó né-

hány ismeretlen falu vált igazi nagyvárossá. Ilyen pályát futott be Franciaországban Montpellier, Dijon és Lille, Németországban Berlin, Lipcse, Nürnberg és München, Németalföldön pedig csaknem minden város ilyen módon alakult ki. Számos kisváros vált 1000 és 1200 között nagy metropolisszá. Velence népességszáma 45 ezerről 75 ezerre, Párizs 20 ezerről 110 ezerre, London 25 ezerről 40 ezerre, Köln pedig 20 ezerről 50 ezerre növekedett ebben az időszakban.

1000 táján Európában mintegy 35–45 20 ezer főnél népesebb város volt, a 14. század derekára ez a szám hozzávetőlegesen 100–110-re növekedett. Az első ezredforduló környékén csupán egyetlen 100 ezer főnél népesebb város volt Európában (nem számolva Cordovát, amely az európai keresztény társadalmaktól idegen iszlám világban található ekkortájt), ezek száma a 13. század végére ötre növekedett. Párizs ekkorra már 230 ezer lelket számlált. A rekrisztianizált Grenada, amely az ibériai metropolisz, Cordova helyére lépett, 150 ezer fős volt. Velence lakosainak száma 110 ezer, Milano és Genova népessége pedig hozzávetőlegesen 100 ezer fő volt az 1200-as évek végén. A városok számának növekedése ellenére az urbanizáció aránya nem változott számottevő mértékben a virágzó középkor idején, mivel a 11–13. század során gyorsan növekedett az európai népesség lélekszáma is (2. ábra).

Európa, amely az első ezredforduló táján mintegy 34–42 millió főt számlált, 1300-ra minden valószínűség szerint elérte a 70–80 milliós lakosságszámot. A városi népesség, amelyet az 5 ezer fős kritérium alapján határozott meg a szerző, 1000 környékén hozzávetőlegesen 3,8 millió főt tett ki az Oroszország nélküli Európában, ami a teljes népesség mintegy 9–11%-át képviselte. 1300 táján az urbanus populáció száma elérte a 7,9 millió főt, ám a városi népesség részaránya csak igen

csékély mértékben növekedett. A fekete pestis előestéjén ennek aránya minden valószínűség szerint 9,5–11,5% körül mozgott. 1340 és 1400/1420 között Európában a pestis pusztításai miatt a 20 ezernél népesebb városok száma 100–110-ről hozzávetőlegesen 80–90-re csökkent. Azonban az 1420–1450-es évektől kezdődően a 15. század végéig végbement fejlődés csaknem teljesen pótolta a veszteségeket. Európa városi népessége újra az 1340-es lélekszám közelébe ért ekkorra. A városok struktúrája viszont ez idő alatt lényegesen átalakult, megnövekedett a nagyvárosok részaránya. 1500 táján mintegy 20–22, 50 ezer főnél népesebb város volt Európában, 1300-ban ez a szám még mindössze 10–14 volt. A nagyvárosok arányának növekedését viszont bizonyos mértékig ellensúlyozta a kisebb városok számának csökkenése a vizsgált két évszázad során. A 16. század és a 17. század első évtizedei a városok új előretörésének időszaka volt Európában. Ez az expanzió döntően az európai világ „kinyílására” vezethető vissza, amelynek leglátványosabb jele a felfedezések, illetve a gyarmatosítások voltak. 1600 táján Európában (minden esetben a kontinens Oroszország nélküli területeiről van szó) mintegy 110–130 20 ezernél népesebb város volt. Ez a szám hozzávetőlegesen 25–30%-kal meghaladta az 1300 táján elért szintet. A 14. és a 17. század között a 100 ezernél népesebb települések száma 10–12 városal nőtt, ami ennek a településcsoportnak a megduplázódását jelentette. A strukturális átalakulásnál még jelentősebb mértékben változott a városok térbeli rendje. Az Atlantikum elragadta a Mediterrániumtól Európa „ablakának” szerepét, Lisszabon, amely 1200 táján alig 15 ezer lakost számlált, 1600-ra 110 ezres lélekszámával már a legnagyobb 10–13 nagyváros közé tartozott. Amszterdam 1300 körül még csupán 100 lakosú halászfalu volt, 1600-ban viszont már 50, 1700 táján pedig 170

ezer lelket számlált. Természetesen nem minden város pályája igazodott az általános európai tendenciához, miként Bruges példája is mutatja, melynek lakosságszáma 1400 és 1600 között 125 ezer főről 26 ezerre csökkent, annak ellenére, hogy a település az Atlantikumra nyíló Északi-tenger kikötője volt. Ám az általános tendencia szerint a kontinens észak felé haladva jócskán megszorodtak a 20 ezernél népesebb városok (3. ábra).

Nyugat-Európa Atlantikumra nyíló országaiban (Németország, Belgium, Franciaország, Németalföld, Egyesült Királyság) volt található 1300 táján a 20 ezernél népesebb városok legalább egyharmada, 1700 körül pedig több, mint fele. A nagy vesztes bizonyosan Itália volt, amelynek területén 1300 körül az európai nagyvárosok negyede található, 1700-ra ez az arány egyhetedre csökkent. Az antik Róma bukása óta először a 17. század végén érte el európai város lélekszáma a bővös félmillió küszöböt. 1700 táján London és Párizs egyaránt 520–560 ezer lelket számlált, Nápoly 210 ezer lakosával Európa harmadik városa volt, amelyet a 170 ezres Amszterdam követett.

A városok struktúrájában mélyreható átalakulások mentek végbe a 16. és a 17. század során, ám az urbanizáció aránya nem változott számottevő mértékben. 1500 táján a városi lakosság a teljes népességszám mintegy 10–12%-át, 1600 körül 10–13%-át, 1700 táján pedig 11–14%-át tette ki. Ez az európai átlag ugyanakkor igen jelentős regionális különbségeket takart. Így 1700 körül a skandináv országokban a városok az össznépesség 5–8%-át, Németalföldön viszont mintegy 38–49%-át foglalták magukba, a többi európai régió adata a fenti szélső értékek között volt található. Paul Bairoch várostörténeti szintézise bibliográfiai hivatkozásokban igen gazdag, ám a könyv áttekinthetőségét némiképp rontja a tematikus index, valamint a tér-

képek hiánya. A magyar, illetve a „kelet-európai” olvasó emellett még joggal hiányolhatja az Oderától keletre eső területek városainak történetét Bairoch munkájából, amelyekről csak szórványos információkat használt fel

a szerző. Nyilvánvaló azonban, hogy a „kelet-európai” várostörténet „megíratlanságáért” Bairoch aligha tehető felelőssé.

Rác Lajos

1. TÁBLÁZAT

*Az európai városok fejlődése 1000–1700 között méretük szerint csoportosítva
(Oroszország nélkül)*

A városok mérete (ezer főben)	1000	1300	1500	1600	1700
a városok száma					
10–20	(72)	(150)	(146)	(177)	(200)
20–50	35	80	74	85	98
50–100	3	7	17	21	21
100–200	—	4	3	9	7
200–500	1	1	1	2	2
500—	—	—	—	—	2
Összesen	111	242	241	294	330
A városok népességszáma (ezer főben)					
5–10	(1200)	(2540)	(2500)	(3150)	(3350)
10–20	(930)	(1960)	(1900)	(2300)	(2600)
20–50	970	2250	2100	2430	2830
50–100	215	415	1090	1350	1540
100–200	—	460	345	1120	750
200–500	460	230	225	545	410
500—	—	—	—	—	1080
Összesen	3765	7855	8160	10 895	12 560
A teljes népesség	(39 000)	75 000	76 000	95 000	102 000
Az urbanizáció aránya (%-ban)*	(9,7)	10,4	10,7	11,5	12,3

*amennyiben az 5000-nél népesebb településeket fogadjuk el városoknak

Megjegyzések: — a számok kerekítésénél nem vettük figyelembe a hibahatárt

— a zárójelek között szereplő számok hibahatára lényegesen magasabb, mint a többi értéké.

2. TÁBLÁZAT

Európa népességének változása (Oroszország nélkül) az adatok hibahatárának becsült értékeivel (200–1980)

Év	Népesség	Hibahatár
200	48	35
500	36	30
800	32	30
1000	39	20
1300	75	20
1340	79	20
1400	56	20
1500	76	10
1600	95	8
1700	102	8
1750	120	7
1800	154	4
1850	203	3
1913	320	2
1980*	456	1

*Európa népességszámának meghatározásához nem használtuk fel a Szovjetunió és Lengyelország adatait

Az oroszországi népesség számáról (beleértve az ázsiai területeket) a következő nehezen ellenőrizhető adatok állnak rendelkezésünkre:

Év	Népesség
1000	10–20
1300	12–22
1340	12–22
1400	10–18
1500	13–22
1600	18–27
1700	25–25
1750	30–40
1800	48–58
1850	70–75
1913	158–164
1980	(297–305)

(Lengyelország és a Szovjetunió együttvéve)

3. TÁBLÁZAT

A 20 ezer lakosnál népesebb városok földrajzi megoszlása Európában 1000 és 1700 között

Országok, régiók	1000	1300	1500	1700
Itália	9	24	20	22
Spanyolország	10	16	16	15
Nyugat-Európa	12	37	41	70
Európa összesen				
(Oroszország nélkül)	39	92	95	130
Oroszország	(4)	(11)	(12)	(17)

*Németország, Belgium, Németalföld és az Egyesült Királyság

Megjegyzés: a zárójeltek között szereplő adatok hibahatára lényegesen magasabb, mint a többi értéké